

762; D. Howard Smith, "Worship (China)", *A Dictionary of Comparative Religion* (ed. S. G. F. Brandon), London 1970, s. 652-653; a.m.f., "Worship (Japan)", *a.e.*, s. 654; J. H. Miller, "Liturgi", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, VII, 928-936; M. K. Hellwig, "Sacrament (Christian Sacraments)", *a.e.*, XII, 504-511.

MUSTAFA SİNANOĞLU

B) İslâm Öncesi Dinlerde İbadet. Günümüzde Afrika, Avustralya, Pasifik Okyanusu, Cava, Brezilya gibi yerlerde yaşamakta olan veya yakın zamanlara kadar yaşamış bulunan ilkel kabilelerde ibadet, tasavvur şekilleri kabileden kabileye farklılık göstermekle birlikte bir yüce tanrı veya ondan daha alt seviyede bulunan tanrılar ve yüksek ruhlardan oluşan varlıklara tapınma ihtiyacının ortaya çıkardığı, genellikle insanların ferdî tecrübelerine dayanan davranışları ifade etmektedir. Afrikalı ilkel kabilelerin çoğunun diğer ilâhî varlıkların ve ruhların üstünde bir yüce tanrıya da inandıkları görülmekte, bu yüce tanrı kabile insanı tarafından soyut bir güç olarak algılanmakta, çeşitli sıfatlarla nitelendirilmekte ve bunlara muhtelif şekillerde ibadet edilmektedir. Esasen genel olarak ilkel kabilelerin din anlayışları incelendiğinde bir fiilin, davranışın, âyinin yahut kültürün ibadet olabilmesi için onun bir tanrı, tabiat üstü bir güç veya tanrılar için icra edilmiş olmasının gerekliliği tesbit edilmektedir.

İlkel kabile dinleri her kabilenin kendine has özelliklerine göre yapılanmışsa da ibadetleri genelde ferdî veya cemaat halinde bir yüce varlığa dua etme, ona bazı hayvanları kurban olarak sunma, yiyecek ve başka şeyler takdim etme şeklinde cereyan etmektedir. Bununla birlikte dinî ve din dışı törenler de birbirinden ayrılmakta, meselâ büyü nitelikli olanlar gibi bazı ritüel uygulamalar ibadet mahiyetinde görülmemektedir. Evlilik merasimi, kabileye reis tayini vb. sosyal içerikli yerel kültürle ilgili âyin ve törenlerin ibadetle ilişkisi ya çok azdır veya hiç yoktur.

Söz konusu dinlerin belli kurucuları veya peygamberleri olmadığı gibi kutsal kitapları ve yazılı kaynakları da yoktur. Bu sebeple ibadetlerinde herhangi bir metin kullanılmamakta, dinî âyinlerde tekrar edilen ifadeler nesilden nesile sözlü olarak aktarılmaktadır. İlkel kabilelerde kötülüklerden korunmak, hayat, güç ve sağlık kazanmak ve dünyanın çeşitli nimetlerinden faydalanmak, yağmur yağdırmak, bol mahsul elde etmek vb. amaçlarla tanrı veya tanrılara dua etmek iba-

detin en yaygın şeklidir. Bu kabilelerde yüce tanrı veya tabiat üstü varlıkla diğer tanrılar veya ruhların yanında ata ruhları da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Batı Afrika'da ve Avustralya yerlilerinde atalar en güçlü ruhî varlıklar olarak görülmekte, bazı yerlerde tanrıya ve diğer ruhlara yapılandan farklı şekilde onlara da dua edilmektedir.

İlkel kabilelerde yüce tanrı veya tanrıların yardımlarını elde etmek, gazaplarından korunmak veya günahlardan kurtulmak için icra edilen başlıca ibadetlerden biri de kurban takdimidir. Kabilelere göre değişen çeşitli kurban telakilerine rastlanmakla birlikte genelde sebze, alkol ve hayvan olmak üzere üç farklı türden kurban sunulmaktadır. Afrikalı ilkel kabilelerin bir kısmına göre bazı tanrılar kanı sevmeyiz; onlar için sadece suyu veya alkolü yere dökmek, mezahta birkaç ceviz, bezelye veya fasulye sunmak kurban olarak kabul edilmektedir. Öte yandan tavuk kurbanının çok yaygın olduğu görülmekteyse de koyun, keçi, köpek ve önemli âyinlerde boğa gibi hayvanlar da kurban olarak sunulmaktadır. Ferdin ruhlarla ilişkisini devam ettirmek için günlük basit kurbanlar söz konusu olduğu gibi kuraklık vb. tabii âfetlerin meydana geldiği zamanlarda bütün aile veya klanın da katılımıyla koyun veya boğaların sunulduğu merasimler düzenlenmektedir. Bu merasimlerde bütün halk bir araya gelerek hayvanın kesilmesini seyretmekte, etinden yemekte, bu arada bir reis veya rahibin yönetiminde dua edilmektedir. Bazı Afrikalılar'ın büyük kayalıklarda veya coşkun nehirlerde ruhların bulunduğu inandıkları ve inâyetlerini kazanmak yahut gazaplarından korunmak için onlara bazı şeyleri takdim ettikleri de görülmektedir. Doğu Afrika'da ölü kültürü çok yaygın olup diğer ruhlara nisbetle onlara daha çok kurban sunulmaktadır.

İlkel kabilelerde mâbed ve mezbah dinî hayat açısından önemli kurumlardır. Afrikalılar yüce tanrıyı her yerde hazır, güçlü ve sınırsız kabul ettikleri için onun bir mâbede sığdırılamayacağını düşünerek mâbed ve mezbahları diğer tanrıları için yapmışlardır. Mâbedler genellikle geometrik şekillerde olup büyük mâbedler bile ancak bir veya iki odalıdır. Tropikal bölgelerdeki mâbedler sadece rahiplerin girdiği kutsal bir mekânla diğer insanların bulunduğu avludan ibarettir. Köylerde ise mahallî "baş tanrı" için ayrılmış kutsal bir yer ve takdimelerin sunulduğu ağaç veya taştan inşa edilmiş mezbahlar bulu-

nur. Bu kutsal mekânlar genellikle yabancılarla kapalıdır.

İbadet genellikle ferdî tecrübeye dayanmakla birlikte aile veya köy halkı da kabile reisinin yahut rahibin yönetiminde toplu âyinler icra eder. Afrika kabilelerinde bazı dua ve kurban âyinlerini kabile reisleri veya din adamları yönetmektedir. Pek çok ilâhî varlığa ait kültürün hâkim olduğu Batı Afrika'da özel olarak eğitilmiş, âyin sırasında farklı elbise giyen rahipler mevcuttur. Atalar için takdim edilen kurban törenlerini ise genellikle köyün reisi veya yaşlısı yönetir. Bunun yanında çeşitli kabilelerde kâhinlik veya ilkel seviyede doktorluk yapan ve vecd halinde birtakım dinî tecrübeler yaşayan kişiler de bulunmaktadır. Sibiryaya ve Orta Asya'da yaşayan Moğol ve Türk kabilelerinde âyinleri yöneten, kötü ruhlara kovmak suretiyle hastaları iyi eden ve gelecekte haber veren kamlar (şaman) vardır. Eskimolar arasında da çeşitli âyinleri yöneten şamanlar mevcuttur. Malenezyalı kabilelerde diğer varlıklar gibi bazı insanların da "mana" olarak ifade edilen güce sahip bulunduğu inanılmaktadır. Polinezyalı kabilelerde de rahiplerin imtiyazlı bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.

İbadet vakitleri mahallî şartlara göre değişmekle birlikte genelde fertler, bir rahibe ihtiyaç duymadan her sabah kendilerinin veya ailelerinin özel kutsal mekânına girerek dua ederler. Önemli bir işe girişirken, vahşi hayvanlardan korunmak için ava çıkarken, güvenli bir şekilde geri dönmek için yolculuğa başlarken dua edilir, kurbanlar adanır. Kabile reisinin veya bir rahibin yönetiminde toplu olarak gerçekleştirilen âyinlerin çoğu tarımla yahut toplu yapılan işlerle ilgilidir. Tarlalar ziraata hazır olduğunda ürünün verimli olmasını sağlamak, kaza ve yılan sokmalarına karşı korunmak amacıyla dua edilir, âyinler yapılır. Bunların dışında kabilelerin kendilerine göre kutsal saydıkları günlerde, meselâ genç erkek ve kızların ergenlik çağına girdikten sonra toplumun yetişkin üyeleri arasına katılmaları sırasında dinî âyinler icra edilmektedir.

Hindistan kökenli dinlerde ibadet genel olarak Sanskritçe "puja" kelimesiyle ifade edilir. Hinduizm'de ibadet, ferdin ve toplumun mutluluğu üzerinde etkili olduğu kabul edilen ve dinin tarihî seyrinde farklı fonksiyon ve isimlere sahip bulunan tanrılar için yapılmaktadır. Her Hindu, tenâsüh (samsara) sistemi bakımından önceki hayatının bir sonucu olarak içinde doğduğu kast sınıfına göre birta-

kım dinî görevlerle yükümlüdür. Dolayısıyla ferdin şimdiki hayatını öncekinin, gelecek hayatını da şimdikinin belirleyeceği şeklindeki sebep-sonuç prensibine dayalı bir ilâhî adalet (karma) fikriyle ruhun bir bedenden ötekine geçerek ölümünden sonra tekrar önceki hayatının neticesine göre yeniden dünyaya geleceği şeklindeki tenâsüh anlayışı Hinduizm’de ibadetin akîdevî temelini oluşturur. Bu dinde ibadet ferdi olup ana hatlarıyla tanrılara dua etmek, kurban ve takdime sunmak, oruç tutmak ve kutsal yerleri ziyaret etmekten ibarettir. Çeşitli türleriyle yoga da bir ibadet şeklidir.

Hinduizm’de dua etmeye, Vedalar’ı okumaya ve çalışmaya bir tür besmele olan "om" ile başlanır. İbadetten önce yıkanıp temizlenmek ve yiyecekleri sınırlayarak belli bir perhiz uygulamak suretiyle hazırlık yapılır. Kadınlar Vedalar’ın ve kutsal ilâhilerin okunduğu ibadetlere katılmazlar, onlar sadece ibadet kaplarını temizleyip yemek hazırlarlar. İbadetlerde 108 taneli tesbih kullanılır. Rahiplerin (brahman) omuzdan bele doğru doladıkları kutsal beyaz ipleri pamuktan, hükümdar sülâlesiyle savaşçıları kendirden, tüccar, esnaf ve çiftçi sınıfınıninki ise yünden yapılmıştır.

Kurban, yılın belirli dönemlerinde ve ferdin hayatındaki bazı yükümlülükleriyle ilgili olarak düzenli veya isteğe bağlı olarak ihtiyaç duyulduğunda sunulan kurban olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğum, evlilik ve cenaze kurbanları sadece evde icra edilir. Önceleri istisnâî durumlarda insan da kurban edilirken zamanla bu âdet ortadan kalkmış, yalnız boğa, koç, teke gibi hayvanlar kurban edilmeye başlanmıştır. Tanrılara ayrıca süt, pirinç, arpa, un ve bunlardan yapılan yiyeceklerle bahar bayramında soma bitkisinde hazırlanan soma kurbanı takdim edilmekte, senenin belli günlerinde ve bayramlarda yemek yemek veya bir şekilde perhiz yapmak suretiyle oruç tutulmaktadır.

Himalaya’nın yüksek tepeleri, Brindaban ve Benâres şehirleri, sevap kazanmak için suyunda yıkanılan Ganj ve Jumna (Yamuna) nehirleri Hinduizm’de kutsal sayılır ve her yıl bu mekânlar hac amacıyla ziyaret edilir; mâbedler de ibadet niyetiyle ziyaret edilmektedir. Öldükten sonra vücudunun yakılması ve küllerinin Ganj nehrinin suyuna serpilmesi her dindar Hindu’nun isteğidir. Hindular’ın evlerinde, tanrıların heykellerini koydukları ibadet için hazırlanmış kutsal köşe veya mekânlar bulunmaktadır. Hindular yıka-

yıp temizledikleri tanrının heykeli karşısında tefekküre dalar, takdime olarak heykelin önüne güzel kokulu ağaç, çiçek, yemek, meyve ve pirinç koyarlar; boynuna ipten gerdanlık takar, alnına güzel kokular sürer, tûtsü koyar ve fenerler yakarak etrafında dolanırlar. Hindular’ın yaşadığı yerleşim merkezlerinde yanlarında kutsal yıkanmaya elverişli havuzların yer aldığı mâbedler bulunmaktadır. Hinduizm’de toplu ibadet dinî bir zorunluluk olmamasına rağmen mâbedlerde rahiplerin eşliğinde yapılan ibadet evdekilere nisbetle biraz daha gelişmiştir.

Hinduizm’de ibadet, tanrılara birkaç çiçek takdim edilmesinden ibaret olan günlük uygulamalardan büyük bir katılımla uygulanan dinî bayramlara kadar farklı özelliklere sahip âyinleri içermektedir. Tanrı Krişna için kutlanan "holi" adlı ilkbahar ve tanrıça Lakşmi için kutlanan "divali" adlı sonbahar bayramı, yine ekim ayında tanrıça Kali için icra edilen on günlük bayram dışında tanrı Şiva ve tanrıça Saravasti için kutlanılan pek çok mahallî bayram vardır. Bu bayramlarda tanrı heykeli arabalarla çekilerek gezdirilir, ırmaklara götürülür ve törenle yıkanır. Öte yandan yeni doğan çocuğa ad verilmesi, çocukluktan ergenliğe geçiş, evlilik ve cenaze merasimleri de dinî muhtevallidir. Bunların dışında dindar bir Hindu, gelecek hayatında daha alt kasta mensup olarak veya daha kötü şartlarda doğmamak ve en sonunda tanrı Brahman’da sonsuzluğa erişmek için zamana bağlı olmadan tanrılara kurban sunar, kutsal yerleri ve mâbedleri ziyaret eder, fakirleri doyurur, mukaddes sözleri zikreder ve zühde dayalı bir hayat yaşamaya çalışır.

Milâttan önce VI. yüzyılda Siddhartha Gotama Buda tarafından Hindistan’da kurulan Budizm’de, ferdin hayatını önceki hayatında yaptıklarının belirleyeceği anlamını taşıyan karma inancı ve tenâsüh fikriyle doğrudan bağlantılı olarak kurtuluşa götüren yolun önemli bir parçası olan, merkezinde Buda’nın bulunduğu ibadet kavramı dua, oruç, kutsal yerleri ziyaret, zikir ve zühd hayatından oluşan faaliyetleri kapsamaktadır. Canlıları öldürmemek Buda’nın öğretilerinde önemli bir yer işgal ettiği için bu dinde kurban ibadetine rastlanmamaktadır. İbadet esas itibarıyla ferdi olmakla birlikte mâbedlerde topluca icra edildiği de görülür. Kurtuluşa (Nirvana) Buda’nın "sekiz dilimli yol"u ile ulaşılabilir. Bu sekiz ilke insanı ahlâk, hikmet ve zihnin meditasyonu açısından kurtuluşa taşıyan yollardır. Sekiz

dilimli yolun tam anlamıyla uygulanabilmesi için hiçbir canlıyı öldürmemek, hırsızlık yapmamak, duyuları yanlış tarafa yönlentmemek, yalan söylememek ve içki-uyuşturucu kullanmamak şeklinde sıralanan beş emir yerine getirilmelidir. Buda zamanında sadece yukarıdaki temel öğretiler söz konusu iken daha sonra onun heykellerinin konulduğu mâbedler, ondan kalan eşyanın muhafaza edildiği kutsal mekânlar ve ilk şeklini onun zamanındaki gezici keşiş ve yardım toplayıcılardan alan manastırlar ortaya çıkmıştır. Budizm’in Theravada ve Mahayana adlı iki büyük mezhebiyle aynı dinin bünyesindeki çeşitli akımların ibadet anlayış ve uygulamalarında farklılıklar mevcuttur.

Budizm’de rahipler sınıfı dahil olmak üzere herkes "üçlü cevher" (Budist âmentüsü), "dört kutsal temel gerçek", "sekiz dilimli yol" ve "beş emir"e bağlıdır. İbadetle ilgili diğer uygulamalar arasında dua önemli bir yere sahiptir. Theravada Budistleri ibadetlerini kanonik Pali diliyle yaparlar. Dua edenler ellerini yüzleri hizasında birbirine kavuşturur, eğilerek diz çöker ve secdeye kapanırlar. Buda’nın adını zikreder ve Budist âmentüsünü üç defa tekrarlar. Bunu kutsal Pali metinlerinin bazı kısımlarının okunması takip eder. İbadetin ileri safhalarında erkekler ve kadınlar elleri üzerinde yere kapanarak yüzlerini yere sürerler. Mâbedlerde ise ferdi olarak Buda’nın heykeline tâzimde bulunulur, ona çiçek ve tûtsü sunulur, ateş veya mum yakılır. Budistler Buda heykelinin önünde diz çöker, ellerini birleştirilmiş olarak yüz hizasında tutar, bazan da secdeye kapanırlar. Mâbedlerde toplu âyinler icra edilmez, ancak az da olsa toplu ibadetler için kullanılan büyük mâbedler vardır. Buralarda Buda için hazırlanmış kutsal metinlerden parçalar okunarak tâzimler toplu halde yapılır. Kutsal günlerde ileri gelen bir din adamı Budizm’in öğretileri, ahlâkî ve mânevî emirleri konusunda vaaz verir.

Genellikle mâbedlerin çevresinde inşa edilen manastırların düzenli ibadet zamanları vardır. Ayda iki defa, aybaşı ve ayın on dördüncü günleri oruç günüdür. Bu günlerde bir araya gelen keşişler günahlarını itiraf ettikleri törenler düzenlerler. Rahipler âyin esnasında kutsal metinleri okurken orada bulunan halktan kişiler de yere kapanır. Budizm’de çeşitli kutsal ziyaret mekânlarının yanında Buda’nın heykelleri, yine onun Seylan’da Kandy’de bulunan Kutsal Diş Tapınağı’ndaki dişi, Burma’da Rangoon’da Shwe

Dagon Mâbedi'ndeki saçı ve Gaya'daki Bodhi (Bo) ağacı da kutsal kabul edilmektedir. Buda'nın hayatında önemli gelişmelere sahne olan tarihler de bir tür ibadet anlayışıyla kutlanmaktadır.

Mahayana Budizmi'nde yeni bazı öğreti ve ibadet objeleri farklı bir ibadet anlayışının gelişmesine yol açmıştır. Theravada mezhebine göre sekiz dilimli yol ve Buda'nın ilgili öğretilerini takip ederek kurtuluşa ermek esas iken Mahayana mezhebinde ferdin kurtuluşa erip Buda haline gelmesi anlamında Bodisatva ideali geliştirilmiş, bununla aynı zamanda diğer insanların kurtuluşu da hedeflenmiştir. Bu mezhebin daha sonra gelişen bir başka önemli doktrini de kurtuluşun amellerle değil imanla mümkün olduğu inancıdır. Aynı mezhepteki cennet fikri de önemli bir doktriner farklılık oluşturmaktadır. Kişi Nirvana'ya ulaşmanın öncesinde idarecisi Buda Amitabha (sonsuz aydınlığın Budası) olan cennete girebilir. Cennete girmek Amitabha'ya iman ve dua etmekle mümkündür. Mahayana mezhebine bağlı Budistler Buda, Bodisatva ve Amitabha'ya sıkıntılardan kurtulmak, inâyetlerini kazanmak ve cennete girebilmek için günde birçok defa dua eder ve onların adlarını anarlar. Zikir esnasında 108 taneli tesbih kullanılır. Dua ederken iki el bir araya getirildiğinde tesbih iki eli birden sarar; böylece dua edenin Buda'nın elini kendi elleri arasına aldığına inanılır. Tibet, Çin ve Japonya'da evlerde Buda veya Amitabha heykellerinin bulunduğu dua için ayrılan köşeler vardır. Heykeller ipeklerle bezenir, etrafi çiçek ve tütsülerle süslenir. Buralarda aile fertleri günde üç defa dua eder, kutsal metinler okurlar.

Mahayana Budizmi'nde de rahip ve keşişlerin günlük âyinler düzenlediği mâbedler vardır. Halk bu âyinlerin çok az bir kısmına özel bir festival düzenlenmesi, aileden birinin hastalanması veya ölmesi durumunda iştirak eder. Tibet ve Nepal'de insanlar mâbedlerde heykellerin önünde tâzimle eğilir, diz çöker, dua ederler. Japonya'daki Budist fırkalarında büyük katılımlı cemaatlerle ibadet yapılır. Rahiplerin okuduğu ilâhilerle devam eden âyinin doruk noktasında perde açılarak heykellerin ve takdimelerin konulduğu mezbah bütün ihtişamı ve altın parıltılarıyla ortaya çıkar. Budizm'de bu ibadetlerin dışında cenaze merasimleri de yapılır.

Jainizm'de yaratıcı bir tanrı anlayışı olmamasına rağmen mâbedlerde ruh göçünden kurtulan ve yeniden doğma çem-

berinden sıyrılanın yollarını gösteren Jina (Cina) ve Tirtankaralar'a ait heykellerin insanların hırstan uzaklaşmaları, tekrar dünyaya gelme zahmetinden kurtulmaları ve nihai kurtuluşa ermeleri için yol gösterici olduklarına inanılmakta, bu sebeple Cina ve Tirtankaralar'a ibadet edilmektedir. Jainizm'de ibadetin hedefi, ruhu doğumla ölüm arasında cereyan eden bağdan kurtararak ebedî saadete erdirmektir. Jainizm'de kurtuluş imanın üç cevheriyle mümkündür: Doğru bilgi, doğru iman ve doğru davranış. Herkesin sıkıca uyması gereken esaslar içinde öldürmemek, yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, mümkün olduğu kadar cinsî münasebetten kaçınmak ve en az maddî imkânlarla yetinmeyi bilmek şeklinde sıralanan beş prensip çok önemlidir. Dindar Jainistler gün doğmadan önce kalkar ve 108'lik tesbihleriyle Cina ve Tirtankaralar'dan yardım diler, dua ederler; bitiştirilmiş elleriyle doğu, kuzey, batı ve güneye eğilerek bu yakarışı tekrarlarlar. Svetambara (beyaz giyinenler mezhebi) Jainistleri mâbedde sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa ibadet ederler. İbadetin özünü Tirtankara heykelinin yıkanması, önünde secdeye kapanıp dua edilmesi oluşturur. Svetambaralar, heykelle ve mâbed âyinlerine gösterdikleri saygıyı Hindu Brahmanları'na da gösterirler. Hatta akşam ibadetlerinde yalnız bu rahipler mukaddes mekâna girebilir, en büyük Tirtankara heykelinin önündeki lamba ve tütsü çubuklarını yakabilir. Digambara Jainistleri'nde de ibadete hazırlık ve mâbed kuralları Svetambaralar'a genelde benzemekle birlikte Digambaralar'da ibadeti Hindu rahipler değil Jainist rahipler yönetir. Svetambaralar'dakinin aksine Digambaralar'da kadınların mâbede girmesi yasaktır. Her iki mezhebin ibadetinde mânevî ibadet olarak tanımlanan kısım oldukça önemli olup ibadetin esasını teşkil etmektedir. Günlük ibadetlerin dışında Jainistler, takvimlerine göre yılın son mevsimi olan kutsal Pajjusana'da dinî festival icra eder ve bu sırada sekiz gün veya daha fazla bir süre oruç tutarlar. Ayrıca Hindular'ın tanrıça Lakşmi için kutladıkları divali bayramını Mahavira'nın kurtuluşa erişi anısına Jainistler de kutlar. Bunun dışında Jainistler'in ağır şartlar ve hükümler taşıyan kırk günlük oruç ibadetleri vardır. Jainistler, bazı ilâhların tecesselli ettiğine inandıkları özel mekânları kutsal sayarak ziyaret ederler.

Sih dininde tek Tanrı inancına dayanan ibadet, özünü Guru Nanak'ın öğretilerinin

den alan Adi Granth adlı kutsal kitapla şekillenmiş olup bir kimsenin fiillerinin gelecek hayatını doğrudan etkileyeceği şeklindeki karma ve tenâsüh anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Sih dininde ibadete yönelik uygulamalar evde ve mâbedde dua etmek, Adi Granth'tan pasajlar okumak ve Amritsar Altın Mâbedi'ni ziyaret etmekten ibarettir. Sihler, evlerinde kutsal kitapları için ayırdıkları özel bir odanın veya evin bir köşesinde sabah, akşam ve gece yatarken ibadet ederler. Hazırlık olarak bir tür temizlik yaptıktan sonra sabah duasına Nanak'ın ilâhisiyle (Japji Sahib) başlarlar; ailevî bir görev olarak da Adi Granth'tan bazı kısımları birlikte okurlar. Gurdvara olarak adlandırılan mâbedlerde ibadet cemaat halinde sabah ve akşam vakitlerinde yapılır; ibadetin ilk safhasını Adi Granth'ın okunmak için özel mekânından çıkarılması teşkil eder. İbadet edecek kişi mâbedin etrafında döner, ellerini birleştirerek Adi Granth'ın önünde eğilir ve dua eder. Adi Granth'ın açılmasının ardından bir tür müzik icra edilir, rahipler tarafından cemaate vaaz verilir, kutsal metinlerden pasajlar okunur, helva türü bir tatlı olan "komünyon" dağıtılır. Sihler, XVI. yüzyılda V. Guru Arjun zamanında yapımı tamamlanan ve Tanrı'nın evi (Darbar Sahib) olarak kabul edilen Amritsar Altın Mâbedi'ni ziyaret ederler. Mezhepler arasında ibadet uygulamaları bakımından bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Çince'de ibadeti ifade etmek için kullanılan kelimeler arasında "chi" (mânevî varlıklar, et, sağ el) en yaygın olanıdır. Kelime üç anlamı da dikkate alınıp terim olarak "bir parça eti sağ elle tutup ruhla sunmak" şeklinde yorumlanmaktadır. Çin'in dinî kültürünün inanç ve ibadete yönelik esaslarını korumakla birlikte daha çok ferdî ve içtimaî mutluluğun gerçekleştirilmesini amaçlayan Konfüçyüs'ün öğretileri temelde ahlâkî karakteri ağır basan bir sistem oluşturur. Konfüçyüsçülük'te ibadet ve ahlâk anlayışı Çin geleneğinden gelen tanrı ve bir tür âhiret inancı üzerine temellendirilmiştir. İbadet, ruhanî varlıkları memnun etmek yanında insanların dünyevî menfaatlerini sağlamayı da amaçlamaktadır. Konfüçyüsçülüğün ibadete ilgili uygulamaları Çin geleneğinde mevcut olan atalara saygı, Konfüçyüs'ün Tien şeklinde adlandırdığı yüce tanrı ve diğer ruhanî varlıklara tapınmak, onlara dua etmek ve kutsal varlıklara kurban takdiminden ibarettir. Ancak söz konusu din ibadet konusunda ritüellerin

uygulanışını yeterli görmemekte, bunların ahlâkî ve derunî boyutu üzerinde de önemle durmaktadır. Konfüçyüsçülük'te ibadet ve dinî âyinlerdeki en önemli şey saygıdır. Beş Klasik (Wou King) ve Dört Kitap (Se Chou) olmak üzere iki koleksiyondan oluşan kutsal metinlerden ilkinde ait olan Dinî Törenler Kitabı (Li Chi), "Her zaman her şeyde saygı olsun" ifadesiyle başlar, Tanrı'nın dinsiz ve saygısız kişiden desteğini çekeceğini, insanın âyinlerde sadece saygılı değil aynı zamanda samimi olması gerektiğini bildirir. Konfüçyüsçülük, dua ve kurbanlar için saygı ve samimiyetten sonra sadelik ve vakarı aramıştır.

Tao'nun yaratıcı ve yaşatıcı prensip olduğu inancına dayanan, ayrıca pomteist ve mistik bir mahiyet taşıyan Taoizm'de ruhun ölümsüzlüğü ve dünyada iyi bir hayat sürenlerin Tao ile beraber olacağı inancı, ibadetin ve bu dinin kurucusu Lao-tzu'nun ahlâkî öğretilerine uymanın hedefini teşkil etmektedir. Taoizm'in ahlâkî alanda Konfüçyüsçülük'ten, dinî uygulamalarda da Budizm'den etkilendiği bilinmektedir. Bu etkileşimden sonra Taoizm'de yeni bir yorumlama ve yapılanmaya gidilmiş, bu çerçevede manastır hayatı ve rahiplik müessesesi benimsenmiş, Budizm'den bazı dinî uygulamalar alınmış, zaman içinde bazı tanrılara tapılmaya başlanmış ve onlar için mâbedler yapılmıştır. Yüce tanrı kabul edilen Shang-Tı günümüzde Taoizm'in ibadet edilen tanrısı haline gelmiştir.

Politeist bir din olup "tanrıların yolu" anlamındaki Şinto kelimesiyle Şintoizm diye anılan Japon dininde ibadetler daha çok hastalık, kufaklık, deprem gibi dünyevî sıkıntı ve âfetlerden kurtulmak ve iyilikleri elde etmek amacıyla yönelik görünmektedir. Şintoizm'de ibadet şekilleri dua, kurban, çeşitli yiyeceklerin tanrılara sunulması, oruç ve kutsal mekân ziyaretinden ibarettir. İbadetler mâbedlerde icra edildiği gibi "tanrı rafı" (Kami-dana) olarak adlandırılan özel bir mekâna yönelerek evlerde de yapılabilmektedir. Kişi önce elini ve yüzünü yıkayıp ağzını çalkalamak suretiyle bir tür hazırlık yaptıktan sonra ellerini birbirine çırıp diz üstü çöker ve başını öne eğerek dua eder. Mâbedlere girecek olanlar da ibadete hazırlık mahiyetinde bir temizlik yapmalıdır. Bazı özel durumlarda bir tür gusul de yapılmaktadır. Tapınağa girildikten sonra dua salonu önünde eğilip çeşitli hayvanlardan veya yiyeceklerden takdimeler sunulur, el çırparak tanrının dikkati çeki-

lir ve dua edilir. Dualar ferdî olarak yapılabileceği gibi rahiplerin yönettiği dua âyinlerine katılmak da mümkündür. İse'de Güneş Tanrıçası Amaterasu'nun tapınağının bulunduğu en büyük kült yerini ziyaret etmek ve Amaterasu'nun doğuşunu izlemek Şintoistler için kutsaldır. Evlenme merasimleri Şinto tapınaklarına bitişik evlenme salonlarında gerçekleştirilmekte, cenaze işlerini Budist rahipler yerine getirmektedir. Japonlar'ın, dinî hayatlarında Hıristiyanlık gibi bazı farklı dinlerin öğretilerini uyguladıklarını, Şintoizm ve Budizm'in birbirinden etkileşimleri yanında başka dinlerin de onların hayatına tesir ettiğini görmek mümkündür. Şintoistler tanrıyı çağırmak, onun önünde hizmette bulunmak anlamındaki Matcuri bayramından önce üç gün oruç tutarlar. Ayrıca mahsulleri koruma, hasat için tanrıya şükretme gibi dinî bayramlarla birlikte çeşitli bölgelerde yerel festivaller de yapılmaktadır.

Müslümanların İran'ı fethetmeleri sonucunda VIII. yüzyıldan itibaren Hindistan'a göç eden İranlı Mecûsiler'in inanç sistemi olan Parsîlik'te dua etme, takdim ve kurban sunma, mâbeddeki âyinlere katılma gibi değişik ibadet şekilleri vardır. Rahipler sınıfı dışındakiler için ibadetin vakti ve günü yoktur. Dindar bir Parsî her gün, "Ey mutlak güç sahibi, yardımına yetiş! Ben tanrının bir ibadetiçisiyim. Ben tanrıya ibadet eden bir Zerdüş'tüm. Zerdüş'tün dinini övmeyi ve ona inanmayı kabul ediyorum" şeklindeki "âmentü"yü okur, ellerini ve ayaklarını yıkar, mâbede girmeden önce ayakkabılarını çıkarır, günahlarının bağışlanmasını dileyerek içeriye girer. Mâbedde rahip aracılığıyla kutsal ateşin külleri alınır. Kutsal metinlerden bazı parçalar okunarak dua edilir ve kutsal ateşe sırt çevrilmeden geriye doğru gidilerek kapıdan çıkarılır. Mâbeddeki ibadet ferdîdir. Rahipler, Tanrı'nın azametini temsil eden mâbeddeki ateşin devamlı yanmasını sağlar, günde beş defa ateşin temizliğini koruma âyini yapar, Avesta'dan bazı kısımları okurlar. Ateş, güneş ışınlarından ve insan nefesinden korunacak şekilde muhafaza edilir. İyi ve kötüyü birbirinden ayırt edebilecek yaşa geldiklerinde erkek ve kız çocukları "naujote" adı verilen bir törenin dinî öğretilerinden sorumlu hale gelirler. Parsîler, ateş ve toprağın kutsallığına ve kirletilmemeleri gerektiğine inandıkları için ölümlerini "dakhma" olarak adlandırılan üstü açık "sükûnet kuleleri"ne koyarlar. Ferdî dua ve mâbed ziyareti

ötesinde bir yükümlülüğü olmayan rahipler sınıfı dışındaki Parsîler'in iyi düşünce, iyi söz ve iyi amel sahibi olmaya gayret etmeleri gerekmektedir.

Eski Türk dininde düzenli günlük ibadetlerin ve ibadethânelerin bulunduğu dair açık bilgi yoktur. Ancak Çin kaynakları, Fuyun-se diye adlandırdıkları bir tapınak veya ibadethânenin Türkler'de mevcut olduğunu bildirmektedir. Eski Türkler'de ecdat mağaraları, mukaddes dağlar ve yer-sular, hakanın otağı ve obalar, âbidevî mezarlar, ev veya Türk çadırı önemli dinî merasimlerin icra edildiği mekânlar olmuştur. Eski Türkler'in dinî âyin ve törenleri, belirli zamanlarda veya tesadüfî olaylar dolayısıyla yapılanlar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Her yıl mevsim değişiklikleriyle ilgili olarak ilkbahar, yaz ve sonbaharda düzenli biçimde yapılan dinî törenlerin yanında kötü ruhlara karşı, adak hayvanını salıverme veya yağmur yağdırma gibi olaylar sebebiyle yapılan törenler de vardır. Bunların dışında günlük, haftalık veya aylık olmak üzere periyodik ibadetlerin bulunup bulunmadığı bilinmemekte, ancak başı açıp yüzü ve elleri göğe kaldırıp tanrıya dua edildiği, şarka dönüp diz çökerek ebedî tanrıya tapıldığı nakledilmektedir. Geleneksel Türk dininde ayrıca "saçı" adı verilen sarguların, "yalama" denilen ve ağaçlara yahut şaman davuluna bez veya paçavra bağlanmasından ibaret olan uygulamanın, nihayet kurbanın büyük yeri vardır. Bir tür kansız kurban olan saçının yanında kanlı hayvan kurbanı en eski ibadet usulü olup en önemli kurban at kurbanıdır. Kurban âyini baba, başkan veya hakan icra eder. Türkler'de özellikle resmî büyük âyinlerin başkanlığını veya yöneticiliğini hakan yapmaktaydı. Kamlar ise bazı özel durumlarda ruhların uzmanı olarak devreye girmektedirler. Âyin sırasında kam göklere çıkmayı temsil eder, özel ilâhiler söyler, ruhları ve ataları çağırır, sihirli davulunu çalarak göğe yükselip inmeyi temsil ederdi.

Yahudilik'te ibadet anlayışının, Hz. Mûsâ'nın aracılığıyla Rab Yahova ile İsrâilîoğulları arasında, Yahova'nın sözünü dinlemeleri ve ahdini tutmaları durumunda O'nun da İsrâilîoğulları'nı seçkin ve mukaddes millet kılacağı şeklindeki ahid üzerine temellendirilmesi gerekmektedir (Çi-kış, 19, 20). Yahudilik'te ibadet, dünya hayatının Rab Yahova'nın iradesine göre düzenlenmesi ve kulun fiillerinden sorumlu tutulacağı bir âhret inancı ile anlam kazanmaktadır.

Yahudiler, antik dönemden itibaren Ortadoğu'nun devamlı değişen siyasi dengeleri sebebiyle yaşadıkları uzun sürgün ve göç dönemlerine rağmen dinî geleneklerini büyük oranda muhafaza etmekte birlikte dinî uygulamalarında buldukları coğrafyaya da ilgili olarak bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Yahudilik'te ibadet amacıyla yapılan uygulamaları dua, oruç, hac ve bir tür zekât olarak sıralamak mümkündür. Dualardan bazıları Ârâmîce olsa da ibadet dili İbrânîce'dir. Mişna'ya göre diğer dillerde de dua etmek mümkündür. Nitekim Helenik diaspora döneminde Grekçe dua yapıldığı olmuştur. Ancak XIX. yüzyıldan sonra ibadet dilinde İbrânîce'nin kullanılması fikrine sadık kalınmaya gayret edilmiştir. Yahudilik'te kulluğu ve ibadetle ilgili uygulamaları ifade etmek için İbrânîce 'avd (çalışmak, hizmet etmek) kökünden masdar olan 'avodah kelimesi kullanılmaktadır. Kelime bu anlamıyla Ahd-i Atîk'te pek çok defa tekrar edilmiştir (meselâ bk. Çıkış, 3/12, 4/23; Malaki, 3/14; Eyub, 21/15). Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta, geleneksel ibadetlerin büyük ölçüde mâbeddeki kurban ve takdimelere hasredildiği görülmektedir. Tanah'ta mâbedde icra edilen ibadetlerde okunacak dualara dair pek çok örnek mevcuttur. Mâbede bağlı olmayan ibadet ise Bâbil esaretinden sonra ortaya çıkmıştır. Süleyman Mâbedi'nin yıkılmasının ardından yahudiler ibadetlerini sinagoglarda icra etmeye başladılar.

Yahudilik'te ibadete başlamadan önce eli takdis edilmiş suya daldırarak veya bileğe kadar yıkayarak bir nevi abdest alınır. Ayrıca gerekli durumlarda vücudu tamamen suya daldırarak veya yıkanmak suretiyle gusledilir. İbadetler günlük, haftalık ve yıllık olarak ferdi veya cemaat halinde icra edilmektedir. Günlük ibadet evde ferdi yahut mâbedde cemaat halinde, sabah, öğleden sonra ve güneş battıktan sonra dua etmekten ibarettir. Tanrı'nın huzurunda başın örtülmesi gerektiği için diğer vakitlerden farklı olarak sabah duasında "dua atkısı" örtülmekte, ayrıca sol pazuya ve alna Tevrat'ın Çıkış ve Tesniye bölümlerinden bazı kısımların yazılı bulunduğu muska şeklinde "dua kayışı" takılmaktadır. Dua sırasında doğu tarafına Kudüs'e dönülür, ayaklar bitişik olarak ayakta durulur, eller semaya doğru uzatılır, baş öne eğili vaziyette huşu içinde Tanrı'ya yakarılır. Dua eden kişi şükür ve tâzim esnasında rükûa varır ve dua okuyarak kalkar, üç adım geri giderek sağa sola eğilir. Bu şekliyle günlük ibadet

müslümanların namaz ibadetine benzetilmektedir. Bu ibadetlerde Tanah'tan bazı kısımların yanında çeşitli dualar da okunur.

Yahudiler evlerinin giriş kapısının per vazına, "mezuzâ" denilen uzun bir boru içinde rulo halinde Tevrat'tan cümlelerin yazılı olduğu mahfazalar asarlar ve eve giriş çıkışta ona dokunup parmaklarını öperler. Evde günlük ibadetlerden başka dinî törenler de icra edilir. Cuma akşamı Şabat (sebt) gününün başlangıcına işaretle evin hanımı takdis dualarını okuyarak Şabat kandillerini yakar. Bütün aile ayakta durur ve ailede on üç yaşının üzerindeki erkekler sağ ellerine bir kâse şarap alırlar. Bu sırada ailenin reisi takdis duası olan "kiddus"u okuduktan sonra şarap yudumlanır. Arkasından törenle eller yıkanır, ekmelekler kutsanır ve aile arasında pay edilir.

Haftalık Şabat ibadeti, sinagogda (havra) on üç yaşına girmiş en az on kişinin bulunması ile icra edilir. Sinagogun en önemli özelliği, Kudüs'e bakan duvarda mihraba benzer fonksiyona sahip özel bir mekânda Tevrat rulolarının yer almasıdır. Sinagogda ibadet edenlerin oturması için sıra ve sandalyeler bulunur. Gelenekte ibadet erkeklere has bir dinî faaliyet kabul edildiği için kadınlar başları örtülü olarak ayrı bir bölümde otururlar. Ancak günümüzde reformist sinagoglarda kadınlarla erkeklerin yanyana ibadet etmelerine izin verilmiştir. Sinagogda yapılan ibadetin en önemli anı Tevrat rulolarının bohçalar içerisinden çıkarılıp okunmasıdır. Bu esnada başın bir takkeyle örtülmesi gerekmektedir. Tevrat bir yılda hatmedilecek şekilde belli kurallara göre okunur. Şabat gününde dindar bir yahudi hiçbir iş yapmaz, bu ibadet cumartesi akşamı "havdala" (ayrılma) diye adlandırılan bir başka törenle sona erer.

Tanah'ta nefsin alçaltılması, ona azap edilmesi şeklinde nitelenen oruç (Levililer, 16/29-31; 23/26-28; Sayılar, 29/7), Yahudilik'te belli başlı ibadetlerden biri olup şafağın sökmemesinden ilk yıldızın doğmasına, kefaret günü orucu ile ağustosun dokuzuna rastlayan oruçlar ise bir akşamdan ötekine kadar devam eder. Yahudi takviminde belirlenmiş oruç günleri vardır. Yahudiler birçok dinî bayramdan ve özellikle Yom Kippur'dan önce oruç tutarlar. Yahudi tarihindeki önemli olayların anısına da oruç tutulur.

Bugün Yahudilik'te zekât veya ona benzer bir ibadete rastlanmamakla beraber

bazı araştırmacılar, geçmişte yahudilerin zekât mallarının Kutsal Mâbed'in (Süleyman Mâbedi) zekât sandığına bir araya getirildiğini, belli oranlarda Hz. Hârûn'un soyundan gelen ve haham olan Levililer'e, dinî makam sahiplerine ve Kutsal Mâbed'i ziyarete gelenlerin ağır lanmasına harcadığını belirtmektedirler.

Kutsal Mâbed'in ziyaret edilmesi Yahudilik'te diğer bir ibadet şekli teşkil etmektedir. Çeşitli bayramlarda çocuklar ve kadınlarla akıl ve beden rahatsızlıkları olanlar dışındaki yahudiler Kutsal Mâbed'i ziyaret ederler. Ancak uygulamada birçok kadın kocasıyla, çocuklar da ebeveynleriyle bu ziyarete katılmaktadır. Kutsal Mâbed'in milâttan sonra 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasından sonra oraya bağlı ibadetler bir müddet yapılamamış, kurbanlar sunulamamış, sadece mâbedden geriye kalan Batı duvarı "ağlama duvarı" olarak görülmüş ve ziyaret edilmiştir. Yahudiler, Süleyman Mâbedi'nin ağlama duvarı karşısında 17 Temmuz akşamından 19 Ağustos'a kadar yirmi üç gün devamlı toplanmakta ve bu ibadeti yerine getirmektedirler. Ayrıca Sion dağında Hz. Dâvûd'un mezarı, Karmel tepesindeki İlya mağarası gibi önemli mekânlar da ziyaret mahalleridir.

Yahudilik'te, yahudi takviminin yılbaşı olan Roş ha Şana ve Yom Kippur yanında yıl içinde çeşitli dinî günler ve bayramlar bulunmaktadır. Bu bayramlar daha çok ibadet etmek, bazılarında oruç tutmak, bazılarında da eğlenmek suretiyle kutlanmaktadır. Yahudilik'te ayrıca yeni doğan çocuğa belli bir süre içinde ad konulması, erkek çocuklarının sekizinci günde sünnet edilmeleri, on iki yaşlarını bir ay geçtiklerinde "bar mitzva" (şeriatın oğlu) unvanını alarak dinî sorumluluk yüklenmeleri, evlenme ve ölüm merasimleri de haham eşliğinde icra edilen dinî âyinlerdir.

Hıristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin bir mezhebi gibi sayılmış, ilk hıristiyanlar yahudi mâbed ve ibadetlerine devam etmişler, fakat bu yeni cemaate katılmak sadece İsa Mesih adına vaftiz olmakla mümkün görülmüştür. Hıristiyanlığa göre İsa'nın çarmıha gerilmesi ve diriltilmesinin ardından Hıristiyanlık Yahudilik'ten tamamen kopmuş, İsa'nın havâriileri son yemeği anısına düzenlenen Evaristya âyini hıristiyanları yahudilerden ayıran temel ibadet olmuştur. Öte yandan hıristiyan kutsal kitabında Hz. İsa'nın ibadet hususunda tavsiye ettiği dinî uygulamada bir açıklık olmamakla birlikte dua konusunda telkinleri bulunmaktadır (Matta, 6/

6-8). Hıristiyanlık'ta duaya dayalı âyinin İznik Konsili'nde (325) tesbit edildiği bilinmektedir. Tanrı'ya varmanın ve O'nu tanımanın yolu İsa (oğul), Tanrı (baba) ve Kutsal Ruh'a yapılan dua ile mümkün görülmüştür. Hıristiyanlık'ta ibadetin yegâne kaynağı Tanrı'dır, amacı da Tanrı'da birleşmektir. Bazı ibadetler ferdi olarak yapılır. Toplu ibadet esnasında cemaat, Tanrı'nın tecessüm etmiş hali olan kilisede Tanrı adına ve O'nun için hizmet görür.

Günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerin yanında Hıristiyanlık'ta "sakrament" kelimesiyle ifade edilen dinî âyinler de vardır. Günlük ibadetler, dinin tarihî seyri içinde ve mezhep anlayışlarına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Haftalık ibadet Hz. İsa'nın yeniden dirilişi anısına pazar günü kilisede yapılır. Bu ibadet, kutsal metinden belirli kısımların okunması ve Evharistiya âyininin icra edilmesiyle gerçekleştirilir. Ayrıca kaynağını Ahd-i Cedid'den alan bayram türü yıllık kutlamalar da vardır. Hıristiyan mezheplerinin çoğu, Noel (Christmas) ve Paskalya (Easter) olmak üzere bunlardan ikisini ittifakla kutlamaktadır. Hz. İsa'nın doğum kutlamalarını temsil eden Noel Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerince 25 Aralık'ta, Ermeni kilisesi tarafından 6 Ocak'ta kutlanmaktadır. Hz. İsa'nın öldükten sonra yeniden diriltildiği anısına önceleri nisan ayının on dördünde kutlanan Paskalya'nın günü, İznik Konsili'nde bahar ekinoksunu takip eden ilk dolunaydan sonraki pazar olarak tesbit edilmiştir. Bu iki kutsal günden başka kiliselerin kendi anlayışlarına göre belirledikleri Hz. İsa'nın semaya urucu, şekil değiştirmesi, haçin bulunması, haç yortusu, Hz. Meryem ve bazı azizlerle ilgili kutsal günler de kutlanmaktadır.

Hıristiyanlık'ta bir başka ibadet türü de oruç olup en önemlisi Hz. İsa'nın çölde kırk gün süreyle tuttuğuna inanılan oruçtur. Paskalya'dan kırk gün önce başlayan bu oruç IV. yüzyıldan itibaren ihdas edilmiştir. İlk dönemlerde katı kurallara bağlanan bu ibadet sonradan bazı yiyeceklerden uzak durmaktan ibaret olan bir perhize dönüşmüştür.

Hıristiyan geleneğinde diğer bir ibadet şekli kutsal mekânları ziyaret etmektir. İlk devirlerde bu amaçla Hz. İsa'nın doğum yeri kabul edilen Beytlehem, Kudüs ve çevresinde onun yaşadığı yerler temel hac mekânları olarak ziyaret edilirdi. IV. yüzyıldan itibaren şehid ve azizlerin mezarları, Hz. Meryem'in mücizevi tarzda görüldüğü kabul edilen yerler de ibadet

niyetiyle ziyaret edilen mekânlar arasında girmiştir.

Hıristiyanların dinî hayatında, "bizzat Hz. İsa tarafından tesis edilen kurumlara ve yaşadığı tecrübelerle kilise aracılığıyla katılmak" anlamını ifade eden sakramentlerin yeri de önemlidir. Hıristiyan mezheplerinde sakramentler, iman etmenin şartı sayılmakla birlikte bunların sayısında ve uygulama şekillerinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Benzer anlayış farkları hıristiyan geleneğinde kaynağını Ahd-i Cedid'den alan din adamları sınıfı, bunların Hıristiyanlık'taki yeri ve önemi hakkında da söz konusudur. Hatta reformer kaynaklı bazı kiliseler ibadet için özel din adamlarının varlığını gerekli görmez.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Brown v.dğr., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford, ts., s. 712-713; H. Davies, *Christian Worship*, Oxford 1946, s. 53-82; C. Dunlop, *Anglican Public Worship*, London 1953; A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955, s. 16-24, 73-88, 90-99; P. Radin, *Primitive Religion*, New York 1957, s. 156-168; R. A. Gard, *Buddhism*, London 1961, s. 106-166; M. Weber, *The Religion of India* (trc. H. H. Greth – Don Martindale), Illinois 1962, s. 21-25, 193-204; H. Ringgren – Åke V. Ström, *Religions of Mankind: Today and Yesterday* (trc. Niels L. Jensen), Philadelphia 1967, s. 3-40, 349-350; P. Do-Dinh, *Confucius and Chinese Humanism* (trc. C. Lam Markmann), New York 1969, s. 124-127, 129-133; W. K. Bunce, *Religions in Japan: Buddhism, Shinto, Christianity*, Tokyo 1969, s. 112-128; B. Lane Suzuki, *Mahayana Buddhism: a Brief Outline*, New York 1969, s. 65-74; G. Parrinder, *Africa's Three Religions*, London 1969, s. 67-77; a.mlf., *African Traditional Religion*, London 1974, s. 31-54; a.mlf., *The World's Living Religions*, Sidney 1977, s. 124-142; a.mlf., *Asian Religions*, London 1977, s. 34-41; a.mlf., *World Religions: From Ancient History to the Present*, New York 1983, s. 241-249, 250-261, 318-323; W. Richard Comstock, *The Study of Religion and Primitive Religions*, London 1971, s. 73-90; S. Gopalan, *Outlines of Jainism*, New Delhi 1973, s. 17-27, 159-165; Hui-chen Wang Liu, "An Analysis of Chinese Clan Rules: Confucian Theories in Action" (ed. Arthur F. Wright), *Confucianism and Chinese Civilization*, California 1975, s. 16-49; C. Humphreys, *Buddhism*, London 1975, s. 90-96, 108-117, 119-130; C. Geertz, *The Religion of Java*, Chicago-London 1976, s. 16-29; K. Mohan Sen, *Hinduism*, London 1976, s. 32-36; A. David-Neel, *Buddhism: Its Doctrines and Its Methods*, London 1977, s. 22-26, 56-170; I. Epstein, *Judaism*, New York 1977, s. 160-179; R. H. Robinson – W. L. Johnson, *The Buddhist Religion*, Massachusetts 1977, s. 40-60; T. H. Gaster, *Festivals of the Jewish Year: a Modern Interpretation and Guide*, New York 1978, s. 31-58, 107-186, 215-253; W. H. McLeod, *Guru Nanak and the Sikh Religion*, New Delhi 1978, s. 163-177, 195-199, 224-226; L. Trepp, *The Complete Book of Jewish Observance*, New

York 1980, s. 13-26, 39-54, 66-80, 101-203; R. P. McBrien, *Catholicism*, New York 1981, s. 547-563, 731-774; *Textual Sources for the Study of Sikhism* (trc. ve ed. W. H. McLeod), Glasgow 1984, s. 86-121; M. Strassfeld, *The Jewish Holidays: a Guide and Commentary*, New York 1985, s. 69-83, 95-109, 111-123, 125-147, 149-159, 161-177; J. M. Kitagawa, *On Understanding Japanese Religion*, Princeton 1987, s. 139-173; Raymond Hammer, "Hindu Worship and the Festivals", *The World's Religions* (ed. R. Pierce Beaver v.dğr.), Malaysia 1988, s. 193-195; D. Davies, "Religion of the Gurus: the Sikh Faith", a.e., s. 197-206; Myrtle Langley, "Respect for All Life: Jainism", a.e., s. 207-216; Wulf Metz, "The Enlightened One: Buddhism", a.e., s. 222-244; John Berthrong, "Sages and Immortals: Chinese Religions", a.e., s. 244-254; D. Harley, "Life in a Jewish Family", a.e., s. 301-306; C. Buchanan, "Christian Worship", a.e., s. 368-371; P. Birnbaum, *Daily Prayer Book: Ha-Siddur Ha-Shalem*, New York 1992, s. 156, 158-188, 190-220, 552-560; İlhan Göngören, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul 1994, s. 88-101, 124-137; S. Singh Kapoor, *The Sikh Religion and The Sikh People*, New Delhi 1994, s. 150-153, 173-177; H. B. Alexander, "Worship (Primitive)", *ERE*, XII, 752-757; R. F. Johnston, "Worship (Chinese)", a.e., XII, 759-762; J. Vernon Bartlet, "Worship (Christian)", a.e., XII, 762-776; Margaret Stevenson, "Worship (Jain)", a.e., XII, 799-802; Michel Revon, "Worship (Japanese)", a.e., XII, 802-804; Herbert Loewe, "Worship (Jewish)", a.e., XII, 804-807; E. Edwards, "Worship (Parsi)", a.e., XII, 807-808; Ninian Smart, "Parsis", *A Dictionary of Comparative Religion* (ed. S. G. F. Brandon), London 1970, s. 488-489; Lawrence A. Hoffman, "Jewish Worship", *ER*, XV, 445-447; Thomas J. Talley, "Christian Worship", a.e., XV, 447-454; J. H. Miller, "Liturgi", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, VII, 928-936; M. K. Hellwig, "Sacrament (Christian Sacraments)", a.e., XII, 504-511.

ABDURRAHMAN KÜÇÜK

C) İslâm'da İbadet. İslâmî literatürde ibadetin biri genel, diğeri özel olmak üzere iki anlamı vardır. Genel anlamda ibadet, mükellefin Allah'a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O'nun rızasına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışları ifade eder. Böylece tamamen dinî olan görevlerden başka kişilerin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yaptığı her fiil de ibadet olarak nitelendirilir ve ödüllendirilir. Bu amaçla fert ve toplum yararına gerçekleştirilen her olumlu davranış dinî ve mânevî bir anlam kazanır. Özel anlamda ibadet ise mükellefin yaratana karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve Resulü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. Fıkıh literatüründe ibadetin yaygın kullanımını da bu ikinci anlamdadır. İslâm'ın temel şartlarını teşkil eden namaz, oruç, zekât ve hacın yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur'an